

УДК 340.11+34.03+316.346.3 (075)

ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ ЯК ПРИЧИНИ ПРОБЛЕМНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗАКОНОДАВЦЯ

Фулей Т.І., к. ю. н.,
начальник відділу наукових досліджень проблем
судочинства та його удосконалення
Національна школа суддів України

Стаття присвячена важливості аналізу причин проблемної поведінки відповідно до методики вирішення проблем під час розроблення політики чи законопроектів, зокрема гендерних стереотипів, закріплення в законодавстві яких, як засвічує практика Європейського суду з прав людини, призводить до дискримінації за ознакою статі.

Ключові слова: методика вирішення проблем, розроблення законопроекту, проблемна поведінка, гендерні стереотипи, рішення Європейського суду з прав людини, дискримінація.

Статья посвящена важности анализа причин проблемного поведения в соответствии с методикой решения проблем при выработке политики или законопроектов, в частности гендерных стереотипов, закрепление в законодательстве которых, как показывает практика Европейского суда по правам человека, приводит к дискриминации по признаку пола.

Ключевые слова: методика решения проблем, разработка законопроекта, проблемное поведение, гендерные стереотипы, решение Европейского суда по правам человека, дискриминация.

Fuley T.I. GENDER STEREOTYPES AS CAUSE OF THE PROBLEMATIC BEHAVIOR OF THE LEGISLATOR

The article deals with the importance of the analysis of causes of the problematic behavior according to the problem-solving method during the legislative drafting, in particular gender stereotypes, which, being envisaged in the law, as European Court on Human Rights stated in its jurisprudence, can lead to sex-based discrimination.

Key words: problem-solving method, legislative drafting, problematic behavior, gender stereotypes, judgment of the European Court on Human Rights, discrimination.

Постановка проблеми. Потреба реформування багатьох сфер суспільного життя вимагає використання сучасних методик аналізу політики, побудови стратегій, розроблення концепцій і законопроектів. Серед них велику увагу викликає методика вирішення проблем (*англ. problem-solving method*) [1; 2], удосконалена й адаптована («українізована») версія якої та приклади її практичного застосування викладені в низці посібників [3; 4; 5].

Метою статті є аналіз причин проблемної поведінки відповідно до методики вирішення проблем під час розроблення політики чи законопроектів, зокрема гендерних стереотипів, закріплення в законодавстві яких, як засвічує практика Європейського суду з прав людини, призводить до дискримінації за ознакою статі.

Виклад основного матеріалу. Вихідними положеннями для застосування методики вирішення проблем є розуміння того факту, що для широкомасштабної трансформації суспільства необхідна зміна усталених способів поведінки [2]. Варто наголосити, наприклад, що законопроект чи проект підзаконно-

го нормативно-правового акта (далі – НПА), розроблений відповідно до методики вирішення проблем, розглядається передусім не як текст, а як найбільш оптимальний (з-поміж можливих альтернатив) варіант вирішення певної суспільної (соціальної) проблеми¹, що потребує правового регулювання. Отже, запропонована методика передбачає використання права як основного інструменту для вирішення суспільних проблем [5, с. 7].

Однією із серйозних суспільних проблем є гендерна нерівність. Незважаючи на прийняття Закону України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в Україні» від 08 вересня 2005 р. № 2866-IV, говорити про ефективну реалізацію його положень не доводиться. Достатньо навести лише один приклад: офіційні дані підтверджують значну різницю в розмірах заробітної плати жінок і чоловіків в Україні (яка у 2010 р. сягнула історичного мінімуму – 22,2% [6, с. 52–53]), незважаючи на той факт, що жінки входять на ринок праці з вищим освітнім потенціалом, ніж чоловіки; у 2011 р. 56% зайнятих жінок мали вищу освіту (включаючи повну, базову й неповну), тоді як освітній рівень чоловіків істотно нижчий: повну вищу освіту мають лише 24,4%, неповну/базову – 16,8% зайнятих чоловіків [6, с. 25].

Серед основних перешкод, які стоять на заваді встановленню гендерної рівності, є гендерні стереотипи – стійкі для суспільства в конкретний історичний період уявлення про відмінність між чоловіком і жінкою, про їхне

¹ Для використання цієї методики терміни «суспільна» та «соціальна» проблема можуть використовуватися як синоніми. Суспільна проблема розуміється як складне питання, яке стосується всього суспільства й потребує розв'язання, певна суспільне завдання, яке потребує вирішення, тоді як соціальна проблема – питання, що стосується життя людей у суспільстві. Термін «соціальна проблема» не розглядається як такий, що стосується лише сфери соціального забезпечення.

місце та роль у сім'ї й суспільстві [7, с. 30]. Зазвичай вони можуть бути вельми віддаленими від реальних рис і поведінки конкретного індивіда. Це уявлення, що містять також приписи й заборони стосовно того, що чоловікам і жінкам належить відчувати, виявляти й робити.

Розглянемо, наскільки можна використати методику вирішення проблем для подолання гендерних стереотипів, зокрема, під час доступу до правосуддя.

Методика охоплює 4 етапи (кроки) [2, с. 90–92]. Перший етап – визначення проблеми – починається насамперед із усвідомлення проблеми людьми, відповідальними за прийняття рішень, і охоплює, серед іншого, підготовку аналітичного (науково-дослідного) звіту з викладенням фактів, на основі яких формуватимуться описові гіпотези щодо зовнішніх ознак суспільної (соціальної) проблеми, та визначення ролевиконавців², чия і яка саме поведінка становить проблему. На другому етапі відбувається з'ясування й підтвердження пояснень щодо причин проблемної поведінки кожного з ролевиконавців за допомогою шести категорій – законодавство, інформація, можливість, інтерес, здатність та ідеологія (т. зв. «контрольний перелік ЗІМІЗІ»). На цьому етапі аналітики пропонують і перевіряють пояснювальні гіпотези про причини проблемної поведінки ролевиконавців, відображаючи в аналітичному звіті всю наявну інформацію. Оскільки обґрунтовані припущення стосовно причин наявної проблемної поведінки дають змогу розробникам законопроекту прогнозувати майбутню поведінку, на третьому етапі розробники мають розглянути низку законодавчих заходів, включно з конкретними механізмами впровадження, які видаються потенційно здатними змінити чи усунути причини проблемної поведінки і спонукати до більш бажаної та обрати найбільш оптимальний варіант, оформивши його в законопроект (проект НПА). З огляду на постійну зміну обставин, особливо в умовах соціально-економічних перетворень, на четвертому етапі за допомогою належних механізмів моніторингу й оцінювання визначається, чи справді відбулися бажані зміни і чи необхідне якимось чином коригування.

Автори методики підкреслюють, що другий і четвертий етапи є дуже важливими ланками тієї логіки, на якій ґрунтується розв'язання проблеми. На другому етапі формулюються й перевіряються гіпотези, здатні пояснити відповідну проблемну поведінку. Якщо ці гіпотези узгоджуються з наявними фактами, видається можливим накреслити розв'язок,

який не лише усуває симптоми, а й причини, що зумовлюють хибну поведінку відповідних ролевиконавців. І хоча методика задумувалася насамперед для законопроектної роботи, вона є надзвичайно корисною, зокрема вищезгаданий «контрольний перелік ЗІМІЗІ» – для аналізу причин проблемної поведінки ролевиконавців широкого спектру суспільних проблем.

Однією з найскладніших для аналізу категорій у переліку ЗІМІЗІ є «ідеологія» (або «світогляд»), яка охоплює цінності, уподобання, смаки, міфи, упередження, релігійні вірування тощо. Зазначимо, наприклад, що нерідко т. зв. «конфлікт інтересів» має світоглядне підґрунтя й набуває вигляду «конфлікту світоглядів» або високопосадовці намагаються відтворити власний світогляд у діяльності організації чи установи, яку очолюють. Непоодинокими є приклади, коли «службові» міфи, навіть вочевидь облудні, часто визначали й вироблення політичних рішень, і їх виконання [2, с. 139]. Окрім того, цінності відповідальних за прийняття рішень осіб завжди мають тенденцію до елітарного забарвлення, унаслідок чого вони часто приймають рішення без урахування їхніх потенційних наслідків для бідніших верств населення, вони ще схильні робити це згідно з власними невисловленими й не поясненими припущеннями [2, с. 133], серед яких особливе місце посідають гендерні стереотипи.

Гендерні стереотипи, на жаль, є настільки стійкими, що багатьох із них просто не помічають, сприймаючи як норму. Іноді вони можуть бути навіть закріплені в законодавстві, застосування якого призводить до дискримінації особи за ознакою статі. Класичним прикладом є рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) у справі «**Константін Маркін проти Росії**» [8]. Як зазначив Центр з прав людини Університету Гент, у цій справі двома основними стереотипами були, по-перше, традиційна ідея про відповідальність жінок за виховання дітей, тоді як чоловік має заробляти гроші, по-друге, військова служба – це «чоловіча», а не «жіноча» робота [8, § 119].

У цій справі військовослужбовець, який після розлучення залишився з трьома синами, у т. ч. новонародженим, намагався отримати відпустку по догляду за дитиною до досягнення 3-трічного віку, однак за законодавством така відпустка надавалася лише жінкам-військовослужбовцям. К. Маркін також звернувся зі скаргою до Конституційного суду Російської Федерації (далі – КС РФ), який у своїй Ухвалі від 15 січня 2009 р. № 187-О-О [9], обґрунтовуючи висновок про відсутність дискримінації, зазначив таке: «Військовослужбовець чоловічої статі, який проходить військову службу по контракту, має право на одноразове надання додаткової відпустки строком до трьох місяців у випадку смерті дружини при пологах, а також якщо він виховує одного чи декількох дітей (дітей-інвалідів віком до 16 років) без матері (у випадку її смерті або загибелі, позбавлення її батьківських прав, тривалого перебування в лікувальному закладі та інших випадках відсутності материнської опіки про дітей). [...]

² Соціологічний термін «ролевиконавець» (синонім – «рольовий гравець») використовується на позначення особи, яка задіяна в суспільній (соціальній) проблемі, виконуючи певну роль. Юридичним еквівалентом цього терміна є «адресат норми». Однак термін «ролевиконавець» для використання цієї методики є більш доцільним, оскільки члени суспільства виконують кілька ролей водночас, тоді як норми права можуть бути адресовані їм лише з приводу виконання однієї з ролей. Також ролевиконавці можуть і не бути адресатами норми за її відсутності, зокрема у випадку прогалин у правовому регулюванні.

Мета цієї відпустки – надання військовослужбовцю-чоловіку можливості протягом розумного часу вирішити питання про організацію догляду за дитиною і, залежно від результатів, про подальше проходження військової служби. У тому випадку, якщо військовослужбовець приймає рішення особисто здійснювати догляд за дитиною, він має право на дострокове звільнення з військової служби за сімейними обставинами [...]. Не допускається суміщення військовослужбовцями чоловічої статі, які проходять військову службу за контрактом, виконання службових обов'язків і відпустки по догляду за дитиною для виховання малолітніх дітей, що, з одного боку, зумовлене специфікою правового статусу військовослужбовця, а з іншого – узгоджується з конституційно значимими цілями обмеження прав і свобод людини і громадянина [...] у зв'язку з необхідністю створення умов для ефективної професійної діяльності військовослужбовців, що виконують обов'язок із захисту Батьківщини. Оскільки військова служба в силу специфічних вимог, які до неї ставляться, виключає можливість масового невиконання військовослужбовцями своїх службових обов'язків без шкоди для охоронюваних законом публічних інтересів, відсутність у військовослужбовців чоловічої статі, які проходять службу по контракту, права на відпустку по догляду за дитиною не може розглядатися як порушення їх конституційних прав і свобод, у тому числі [...] на турботу про дітей і на їхнє виховання [...]. Надавши право на відпустку по догляду за дитиною як виняток лише військовослужбовцям жіночої статі, законодавець виходив, по-перше, з доволі обмеженої участі жінок у здійсненні військової служби, а по-друге, з особливої, пов'язаної з материнством, соціальної ролі жінок у суспільстві [...].»

Рішення ЄСПЛ від 07 жовтня 2010 р., яке не стало остаточним з огляду на передання справи на розгляд Великої палати, є до певної міри унікальним, оскільки «вперше Європейський суд у жорсткій правовій формі піддав сумніву рішення Конституційного суду РФ», що є, за твердженням В. Зорькіна, голови КС РФ, «безпрецедентним» [10]. У пункті 48 цього рішення ЄСПЛ указав, що його не переконують аргументи КС РФ у тому, що відмінність стосовно військовослужбовців чоловічої та жіночої статі щодо надання відпустки по догляду за дитиною виправдана особливою соціальною роллю матері у вихованні дітей. ЄСПЛ відзначив, що, на відміну від відпустки у зв'язку з вагітністю і пологами й відповідної допомоги, насамперед орієнтованих на надання матері можливості відновлення після народження дитини і грудного годування за наявності такого бажання, відпустка по догляду за дитиною і відповідна допомога належать до наступного періоду часу й покликані забезпечити можливість залишитися вдома та особисто доглядати за дитиною. І, незважаючи на відмінності, які можуть бути між матір'ю і батьком щодо їхнього ставлення до дитини, коли мова йде про догляд за дитиною в цей період часу, обидва батьків перебувають в «однаковій ситуації».

Далі в пунктах 57–58 рішення ЄСПЛ зазначив, що він вважає непереконалим ключовий аргумент на користь обмеження прав військовослужбовців чоловічої статі, висловлений КС РФ, що масове взяття відпусток по догляду за дітьми військовослужбовцями негативно вплине на обороноздатність країни. ЄСПЛ указав на відсутність конкретних доказів того, що надання військовослужбовцям-чоловікам права користуватися відпустками по догляду за дітьми може завдати шкоду національній безпеці, зокрема будь-яких експертних досліджень чи статистичних даних, які вказали б на те, скільки саме військовослужбовців-чоловіків, котрі мали право на таку відпустку, фактично скористалися нею. Отже, твердження, що одночасне взяття відпусток військовослужбовцями чоловічої статі здатне призвести до небоєздатності збройних сил, є безпідставним. Тому, зазначив ЄСПЛ, КС РФ поклав в основу свого рішення лише припущення, не зробивши спроби переконалисти в його справедливості, використавши відповідну статистичну інформацію, щоб вирішити конфлікт інтересів, який полягав, з одного боку, у забезпеченні ефективності управління збройними силами, а з іншого – у захисті військовослужбовців чоловічої статі від дискримінації у сфері їхнього сімейного життя й забезпеченні інтересів їхніх дітей. ЄСПЛ також додав, що гендерні стереотипи, відповідно до яких жінка насамперед мусить займатися дітьми, а чоловік є годувальником сім'ї, самі по собі не виправдовують відмінне ставлення до них.

У рішенні Великої палати від 22 березня 2012 р. [8] ЄСПЛ зазначив, що просування гендерної рівності є однією із цілей кожної держави-члена Ради Європи. Тому в основі відмінного ставлення, яке могло б бути виправданим із позиції Конвенції, повинні бути вагомі причини. Відсилання до традицій, гендерних упереджень чи поширеної серед жителів відповідної країни думки не є достатнім виправданням для відмінного ставлення за ознакою статі.

ЄСПЛ справді раніше визнавав, що права військовослужбовців можуть бути більшою мірою обмежені порівняно з обов'язками цивільних осіб. Однак дія Конвенції не припиняється зі входом до армійської казарми. Військовослужбовці, як і будь-які інші жителі країн-членів Ради Європи, мають право на захист своїх прав. В основі будь-яких обмежень повинні бути вагомі причини, зокрема реальна загроза функціонування збройних сил. Збройні сили, безумовно, не можуть обійтися без правового регулювання, яке забезпечувало б їхнє належне функціонування, однак влада не може посилатися на подібне регулювання з метою виправдати порушення прав окремих військовослужбовців.

ЄСПЛ провів порівняльне дослідження законодавства щодо можливості скористатися відпусткою по догляду за дитиною у 33 країнах-членах Ради Європи⁹. У більшості країн-членів Ради Європи, включно з Росією, законодавство дозволяє цивільним особам скористатися правом на відпустку по догляду за дитиною, незалежно від статі. Більше

того, в значній кількості держав однакові права на отримання такої відпустки мають військовослужбовці обох статей⁴. Відповідно, це засвідчує, що сучасні європейські держави рухаються в напрямі більш рівномірного розподілу відповідальності чоловіків і жінок за виховання своїх дітей.

ЄСПЛ не погодився із твердженням, що відмінне ставлення до військовослужбовців пояснюється позитивною дискримінацією на користь жінок. На відміну, наприклад, від справи «*Стек та інші проти Сполученого Королівства*» (*Stec and Others v. UK*, §§ 61 and 66), відмінність у ставленні щодо надання відпустки по догляду за дитиною не мала на меті скоригувати невідгідне становище жінок у суспільстві чи «фактичну нерівність» між чоловіками й жінками; відмінне ставлення, на думку Суду, консервує гендерний стереотип і шкодить як кар'єрі жінок, так і приватному життю чоловіків. Так само відмінне ставлення не може бути виправдане посиланням на поширеність традиції. Також ЄСПЛ не погодився з тим, що відмінність у ставленні може бути виправдана традиціями, що домінують у певній країні. Більше того, урахувавши той факт, що, відповідно до національного законодавства, не військовослужбовці – як чоловіки, так і жінки – можуть взяти відпустку по догляду за дитиною й вирішити, хто з батьків фактично здійснюватиме догляд за новонародженим, Суд не вважає, що російське суспільство не готове сприйняти подібну рівність між чоловіками та жінками, які служать у збройних силах.

ЄСПЛ також відкинув аргумент, що надання військовослужбовцям-чоловікам можливості скористатися відпусткою по догляду за дитиною негативно вплине на обороноздатність країни, оскільки це не підтверджується ніякими дослідженнями, а посилання на те, що всі військовослужбовці є чоловіками «репродуктивного віку», недостатнє для виправдання відмінного ставлення.

ЄСПЛ визнав, що певні обмеження на право військовослужбовців скористатися відпусткою по догляду за дитиною, можуть бути накладені, якщо вони не мають дискримінаційного характеру. Наприклад, військовослужбовцям обох статей може бути відмовлено в наданні відпустки через неможливість заміни з огляду на рідкісну спеціальність чи участь у військових діях. Однак у цій ситуації можливість такої відпустки пов'язувалася виключно

³ Україна не входила до держав, чиє законодавство аналізувалося.

⁴ Наприклад, у таких державах, як Австрія, Естонія, Італія, Кіпр, Люксембург, Мальта, Польща, Португалія, Сербія, Фінляндія, Хорватія, Швеція, відпустка по догляду за дитиною для військовослужбовців регулюється тим самим законодавством, що й для цивільних осіб; в інших державах, таких як Греція, Латвія, Литва, Румунія, Франція, Чехія, така відпустка, хоча й регулюється спеціальними положеннями, однак вони не містять суттєвих відмінностей порівняно з положеннями для цивільних. У п'яти державах (Бельгії, Іспанії, Нідерландах, Німеччині та Сполученому Королівстві) у законодавстві для військовослужбовців є певні обмеження щодо відпустки по догляду за дитиною (порівняно з невійськовими), наприклад, надання відпустки може бути відстрочене або особу може бути відкликано з відпустки, коли цього вимагають інтереси служби.

зі статтю. Негнучкість законодавства й автоматична заборона на відпустку лише у зв'язку зі статтю виходили за межі свободи розсуду держави.

Беручи до уваги той факт, що заявник працював оператором зв'язку, що не є рідкісною кваліфікацією і легко може бути замінено, у т. ч. й військовослужбовцем-жінкою, не існували будь-які перешкоди для надання йому відпустки по догляду за дитиною. Щодо аргументу уряду, що, підписавши контракт на службу у збройних силах, він добровільно погодився на такого роду дискримінацію, ЄСПЛ указав, що добровільна відмова від права не бути дискримінованим не може прийматися до уваги, оскільки це суперечить значимим суспільним інтересам.

Отже, Суд дійшов висновку про порушення ст. 14 Конвенції (заборона дискримінації) у поєднанні зі ст. 8 (право на повагу до приватного та сімейного життя).

Рішення ЄСПЛ у справі «*Константін Маркін проти Росії*» засвідчує, наскільки важливо вміти розпізнавати, усвідомлювати, аналізувати стереотипи і ставитися до них критично. Для цього необхідно також знати, як і ким вони відтворюються, підтримуються й розповсюджуються сьогодні.

В. Ліппманн, котрий, як відомо, увів у науковий обіг термін «стереотип»⁵ у новому значенні, запозичивши його в поліграфістів, зазначав, що стереотипи – це впорядковані, схематичні, детерміновані культурно «картинки» світу «в голові» людини, які економлять її зусилля під час сприйняття складних соціальних об'єктів і захищають її цінності, позиції та права [11]. Він уважав, що стереотипи володіють чотирма головними властивостями: вони спрощують реальність; вони хибні; вони засвоюються ззовні, а не виробляються самою людиною; вони живучі [12]. Головним для нього була саме остання властивість – стійкість стереотипу, яку В. Ліппманн пояснив функцією захисту соціальних цінностей відповідної соціальної групи. Тому стереотипи як упереджені погляди (думки), що керують усім процесом сприйняття, маркують певні об'єкти як знайомі чи незнайомі так, що ледь знайомі видаються добре знайомими, а незнайомі – глибоко чужими.

Зауважимо, що теза В. Ліппманна про взаємозв'язок стійкості стереотипу з його функцією соціально-психологічного й ідеологічного захисту об'єкта, який є цінним для певної соціальної спільноти, а також пояснення емоційного «заряду» стереотипу цією самою функцією мали важливе наукове значення [13, с. 168].

Психологи стверджують, що стереотипи є в усіх, проте в одних людей воно є периферійним, а в інших – домінуючим. Стереотипи допомагають людям здійснювати найбільш примітивне сортування інформації [14, с. 152]. Однак у певний момент вони пе-

⁵ Як друкарський термін слово «стереотип» використовується на позначення пластини з металу, гуми або пластмаси з точним відтворенням друкарського набору, що надає можливість водночас друкувати на кількох машинах, у різних місцях тощо.

рестають лише сортувати інформацію й можуть підштовхнути до несправедливого рішення.

Висновки. Отже, законодавець повинен ураховувати гендерні стереотипи, розуміти, як вони діють, та уникати їхнього закріплення у джерелах правах, оскільки, як засвідчує практика ЄСПЛ, це зумовлюватиме подальшу проблемну поведінку інших ролевиконавців і лише консервуватиме соціальну проблему, а не вирішуватиме її.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Legislative Drafting for Democratic Social Change. A Manual for Drafters by Ann Seidman, Robert B. Seidman and Nalin Abeyssekere. Kluwer Law International, 2001.
2. Розробка законопроектів для демократичних соціальних змін / [Е. Сейдман, Р.Б. Сейдман, Н. Абесекере] ; пер. з англ. ; за заг. ред. М. Мельника. – К. : Сфера, 2006. – 448 с.
3. Розробка проектів нормативно-правових актів відповідно до методики вирішення проблем / автор. колектив: Т. Фулей, Л. Лукас, Л. Сайц. – К. : ФОП Москаленко О.М., 2012. – 180 с.
4. Проведення експертизи проектів нормативно-правових актів з використанням методики вирішення проблем / Т. Фулей, Л. Лукас, Л. Сайц. – К. : ФОП Москаленко О.М., 2013. – 168 с.
5. Використання методики вирішення проблем для розробки та експертизи проектів нормативно-правових актів / Т. Фулей, Л. Лукас, Л. Сайц. – К. : ФОП Москаленко О.М., 2013. – 256 с.
6. Звіт. Аналітичне дослідження участі жінок у складі робочої сили України. – К., 2012.
7. «Ми різні – ми рівні». Основи культури гендерної рівності : [навчальний посібник для учнів 9–12 класів загальноосвітніх навчальних закладів] / за ред. О. Семиколоєвої. – К. : К.І.С., 2007. – С. 30.
8. Рішення у справі «Константін Маркін проти Росії» (Konstantin Markin v. Russia) [Велика палата] від 22 березня 2012 року, заява № 30078/06.
9. Определение Конституционного Суда РФ от 15 января 2009 г. № 187-О-О «Об отказе в принятии к рассмотрению жалоб гражданина Маркина Константина Александровича на нарушение его конституционных прав положениями статей 13 и 15 Федерального закона «О государственных пособиях гражданам, имеющим детей», статей 10 и 11 Федерального закона «О статусе военнослужащих», статьи 32 Положения о порядке прохождения военной службы и пунктов 35 и 44 Положения о назначении и выплате государственных пособий гражданам, имеющим детей» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/1690938/#ixzz3TmjvZz8f>.
10. Зорькин В. Предел уступчивости / В. Зорькин [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rg.ru/2010/10/29/zorkin.html>.
11. Lippmann W. 1922. Public Opinion. Harcourt, Brace; New York.
12. Липпманн У. Общественное мнение / У. Липпманн ; пер. с англ. Т.В. Барчуновой ; ред. перев. К.А. Левинсон, К.В. Петренко. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
13. Шихирев П.Н. Исследование стереотипа в американской социальной науке / П.Н. Шихирев // Вопросы философии. – 1971. – № 5. – С. 168.
14. Зубцов Ю. Зачем нам нужны стереотипы? / Ю. Зубцов // Psychologies. – 2011. – № 10. – С. 152.